

Sant Feliu de Guíxols i la crisi del 98

ÀNGEL JIMÉNEZ

ELS LECTORS DE LA REVISTA DE GIRONA recordaran que Sant Feliu de Guíxols tingué històricament una especial relació amb les Antilles, sobretot amb l'illa de Cuba. La raó principal d'aquesta coneixença és que la història local ganxona ha tingut la immensa sort que dos investigadors reconeguts en el camp de l'emigració a Amèrica s'haguessin fixat en el valuós fons documental de l'Arxiu Municipal de la ciutat. Ens referim a Birgit Sonesson i Cèsar Yáñez(1). I molt abans, en les pàgines d'aquesta revista, Mariona Julià i Civil donà a conèixer l'emigració guixolenc a Nova Orleans (1857-1860)(2).

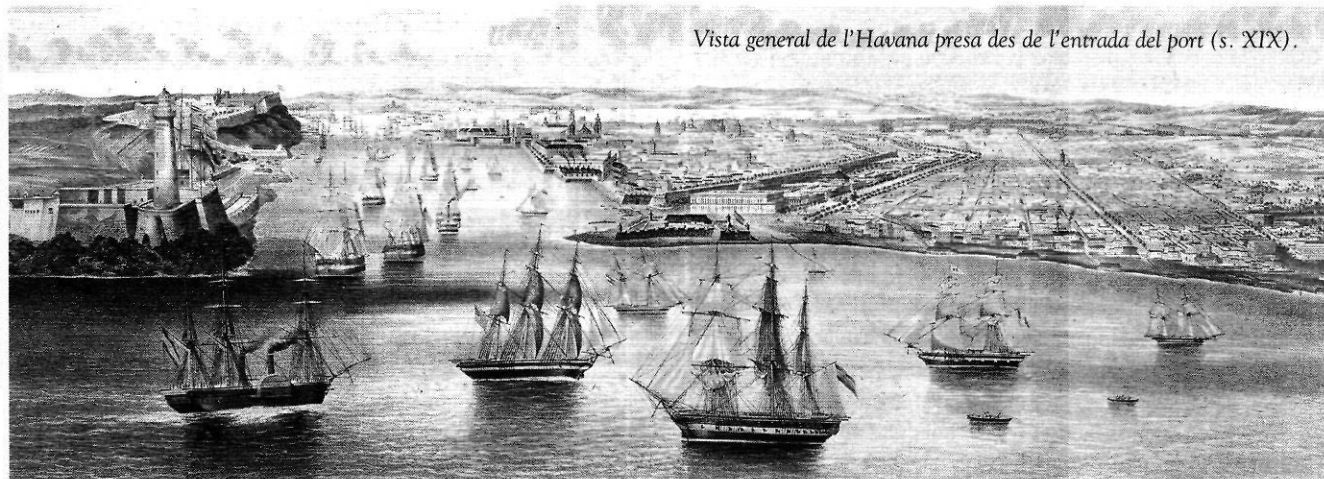
De totes maneres potser caldrà insistir breument en la novetat interpretativa que Yáñez hi ha introduït: l'emigració ultramarina dels ganxons –entre 1835 i 1862– no responia a un moviment d'expulsió per necessitat material, sinó que expressava una estratègia subtil, ben planificada, de projectar els interessos econòmics familiars a la rica riba ponentina de l'Atlàntic. Al capdavant, assegurava l'historiador emèrit Jordi Nadal, la vila de Sant Feliu «no exportava els seus excedents humans, sinó el sobrant d'iniciativa enriquidora dels seus naturals». Efectivament, el creixement i dinamisme de la manufactura surotaopera de mitjan segle XIX no semblava que lligués gaire amb la forta emigració de guixolencs joves a Amèrica. Aquesta nova lectura, doncs, desfaria l'aparent contradicció que es plantejava als historiadors locals: creixement econòmic i emigració, alhora.

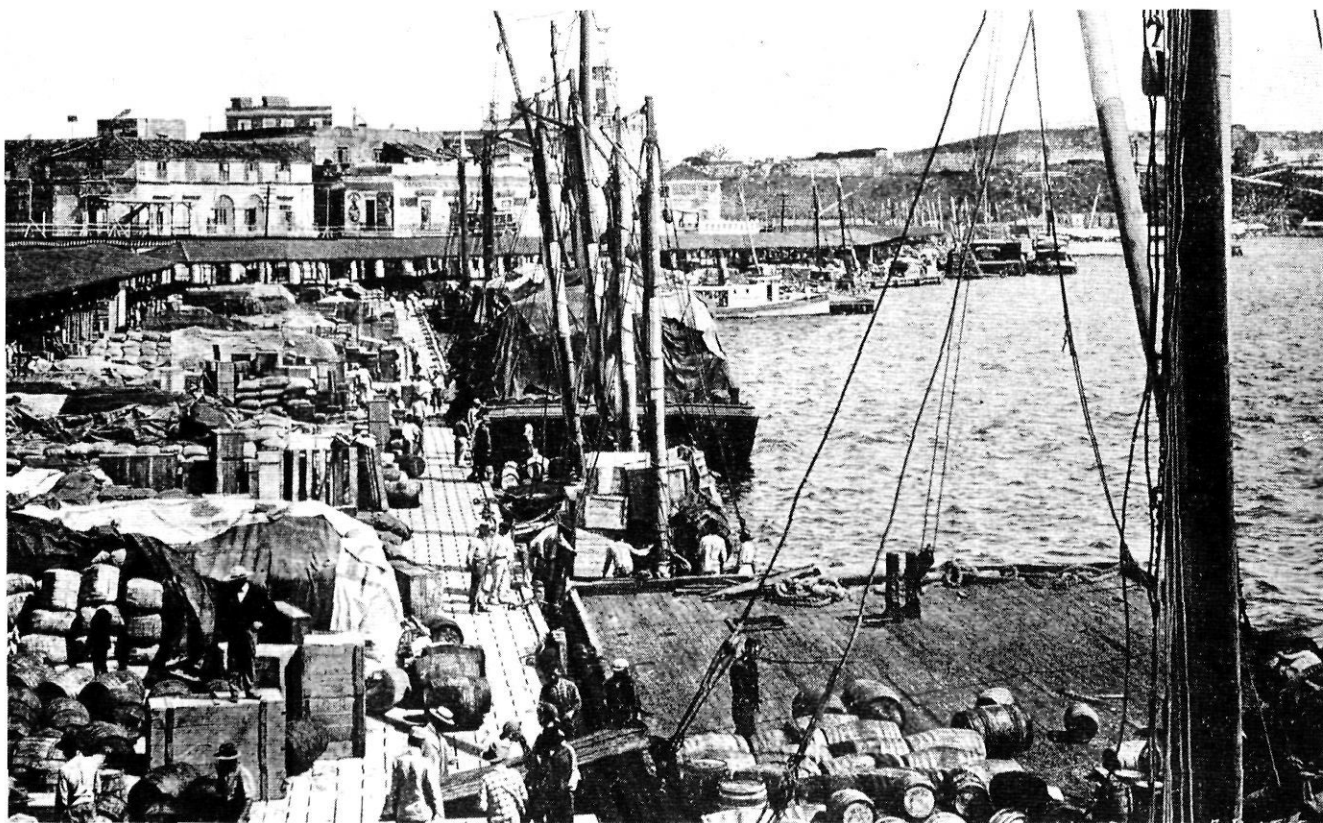
L'expressió afortunada de l'historiador Yáñez «Sortir de casa per anar a casa», referida a l'emigració guixolenc a Amèrica, ja dóna a entendre l'estreta vinculació que s'establirà entre la vila i les colònies, entre els guixolencs d'aquí i els «d'allà». Tot i la tristesa normal del comiat i de l'allunyament, la travessa de l'Atlàntic no significava pas un adéu definitiu, un trencament amb les arrels. L'Havana, Santiago de Cuba, Matanzas, Mayagüez... eren poblacions tant o més properes que moltes de l'interior de Catalunya i, no diguem, de les d'Espanya. Una proximitat que, com diu Josep M. Fradera, no era només física i econòmica, sinó humana i cultural.

Altrament, no coneixem prou com la veien aquesta emigració de catalans –un grup força cohesionat– els cubans oposats al domini colonial, en una societat, aleshores, gens endarrerida políticament parlant. A partir de 1861, concretament a l'illa de Cuba, les coses s'anaven complicant per al comerç català i amb la «guerra dels deu anys» (1868-1878) l'emigració normal va davallar, mentre que se n'iniciava una altra de «forçada», la dels joves que hi eren mobilitzats com a soldats. En efecte, després d'aquell flux migratori de joves venedors de serveis comercials(3) –que no s'estroncarà del tot–, a partir de l'any 1895 començaren a sortir de la ciutat de Girona «contingents» de soldats destinats a Cuba. L'any 1896 s'hi disposà la marxa del Regiment de Guipúscoa(4).

En resum, quan, a les darreries del segle XIX, Cuba es trobava econòmicament més lligada a Estats Units que no pas a la metrò-

Vista general de l'Havana presa des de l'entrada del port (s. XIX).

Detall del moll de l'Havana (Mercurio, 1911).

poli espanyola, a Sant Feliu el desenvolupament de la indústria tapera per a l'exportació i el de la construcció coneixien un gran impuls. La vila es transformava en una petita ciutat industrial, centre d'immigració i de diversificació social.

L'actitud dels partits polítics

Aquestes pinzellades, apuntalant tot just una minúscula aportació local al context general del desastre del 98 –més o menys conegut– ja suggereixen l'impacte que la crisi produí entre els guixolencs –prop d'un quaranta per cent tenia parents a l'altra banda de l'Atlàntic. Però aquesta commoció, com és de suposar, va ser viscuda de formes molt diferents segons l'estament o les diverses classes socials ganxones. Per tant, quan ens preguntem com es va viure a Sant Feliu la pèrdua de les colònies, s'ha de tenir en compte, per una banda, la complexitat de la crisi del 98 i, per l'altra, la diversitat d'interessos –i d'implicació– que els guixolencs hi poguessin tenir.

És relativament fàcil de saber què en pensaven els sectors més polititzats de la població. A Sant Feliu de Guíxols aleshores hi havia bàsicament un sol partit polític, el federal. La resposta republicana al conflicte colonial no es va poder deslliurar del tot –almenys fins al març-abril del 98– de l'espanyolisme i racisme dominants amb què es pretenia justificar la posició colonialista de l'Estat⁽⁵⁾. Hem de saber que el director del setmanari *El Eco Guixolense* Pere Puig i Calzada, que havia figurat en la candidatura federal des del 1882 i va ser diputat, el 1897 era nomenat governador civil de Bataán, Filipines, càrrec que mantingué fins a l'abril de 1898.

Per la seva banda, Gaziol ens recorda que el seu oncle Pere Pascual i Baguer, un dels primers i pocs membres de la Unió Cata-

lanista que llavors hi havia a la vila –tenia un germà arquitecte a l'Havana–, signà el manifest que la Unió va publicar el mes de juny de 1898, on es declarava decididament que es demanés la pau, com més aviat millor. Però, al mateix temps, P. Pascual formava part de la junta que recollia recursos per a sostenir les despeses de la guerra, igual que els federals (Narcís Duran).

Era, doncs, només una petita minoria la que s'oposava amb oportunisme polític a la guerra. La majoria es veia afectada per la retòrica que veurem reflectida al setmanari ganxó *La Lealtad*, i que Gaziol descriu tan bé a *Tots els camins duen a Roma*. Perquè, amb tot això, la premsa i els teatres continuaven alimentant les xaranges patriòtiques.

Tant és així que el mateix redactor del manifest esmentat favorable a la pau, Enric Prat de la Riba, a *La nacionalitat catalana* (1906) justificava tranquil·lament la guerra: «Patriotisme y expansió han de menester en la societat internacional d'avuy l'ajuda de la guerra (...) Pobre humanitat, si hagués de surar l'evangeli de la pau dels Tolstoi! La preparació pera la guerra és la garantia més sòlida de la pau. La guerra que sotmet els pobles barbres als civilisats, és una obra de pau y civilisació⁽⁶⁾».

La qüestió colonial segons la premsa ganxona

El setmanari més important d'aquesta etapa de la història de la ciutat era sens dubte *La Lealtad* (1894-1898). Segons l'editor –tots afirmaven el mateix– era un setmanari independent, defensor dels interessos locals i comarcals. Pel març de 1898 reaparegué *La Comarca Federal* d'orientació republicana i lliurepensadora. El mateix any 98 s'edità un altre periòdic, aquest català, «festiu, satíric i hu-

morístic», *Lo Trapacer* (1898-99). I encara, pel mes de juny, sortí al carrer una altra publicació setmanal *El Guixolense* «ilustrado, literario y de intereses generales». Així doncs, l'estiu del 98, quan esclatava de ple la crisi colonial, la població en rebia informació –intermitent i efímera– de quatre periòdics locals.

Sintetitzant la presa de posició ideològica de *La Lealtad*, ens fixarem tan sols en l'actitud d'oposició radical que el periòdic ganxó manifestà quan, al final del 97, es pretengué de concedir una certa autonomia a les colònies. Com és sabut, havent fracassat una política més severa i les mesures rigoroses i repressives del general Weyler, el nou govern de Sagasta atorgà amb molt de retard un règim autònom a Cuba i Filipines. Doncs bé, el nostre setmanari s'ho prengué com un gran disbarat, un gest d'enorme vergonya pública. Abans d'obtenir la pau al preu de l'autonomia, s'estimava més que en la lluita hi morissin tots els espanyols, tots. Perquè «mientras el Gobierno español se entrega á la dulce y apaciguadora tarea de festejar y obsequiar con bombones... autonómicos á los mambises, éstos, probando una vez más lo que han sido, son y serán siempre, asesinan a seres indefensos...». Arran d'aquests escrits tan encensos, el setmanari veí, *Baix Empordà*, n'estampà una rèplica serena, acusant els redactors del setmanari ganxó de «patrioters». La qual cosa, evidentment, enverinà més la qüestió i va fer pujar la intensitat dels adjectius i de les exclamacions: «¡Á la guerra! España, harta de humillaciones, se dispone á vencer ó á morir. ¡Viva España! ¡Viva el Ejército Español! ¡Viva la gloriosa marina Española!». Fins i tot l'Artur Vinardell i Roig(7), el seu corresponsal a París, un cop declarada la guerra, profetitzà una fàcil victòria de la nació que durant set segles havia lluitat per a foragitar-hi «la raza exótica que la dominava».

Lo Trapacer, per la seva banda, amb el seu to d'ironia i d'incoherència(8) habitual, publicava: «¿Sabes "La Lealtad", aquell periòdic tan exaltat patriota, qu'hauria sigut capàs de enviar una lliura de xocolata desfeta ab sublimat corrosiu á n'en Mac-Kinley; que s'hauria menjat á deu á dotze yankees al caliu i que publicava suplementes ab telegramas de circumstàncies patriòtica ¿Donchs? ¿escarrifinse! Inserta un anunci que diu: «Se construyen dentaduras por el sistema norte-americano». Oh, ¡La Lealtad reconegué que havia comès una barbaritat i en retirà la publicitat!

I és que –ho tenien clar– els yankees tenien la culpa de tot. Els nord-americans eren: «Vulgarísimos ricos como el rey Midas, «aures asinas habet Rex Mida»; «Ilustres mercachifles»; «So cerdos»; «No hay ratas en Europa como los yankees»; ¡¡¡Borraxos!; «Es la nación más vil y cobarde del Universo»; «Nación de cobardes bandidos», etc.

A mesura que empitjorava la situació colonial, el setmanari exigia la continuïtat de la lluita contra la negociació d'una pau humiliant; una resistència heroica com la d'Álvarez de Castro i la de tots els altres mífics guerrillers espanyols. I si no, «contentémonos a llorar como hembras ya que no hemos sabido defendernos como hombres».

Al final, plorant amb crits de vergonya, *La Lealtad* publicà a tota primera plana una enorme i negra esquela, un R.I.P. de la Pàtria.

«Si la música es consol, / pels planys del poble espanyol, / ab delit toca, tenora, / y ab tos sons, calma al que plora; / ¡que la Patria está de dól!(9)

Després de la tràgica derrota –ara es dirà que ja es veia venir!– l'objectiu de les crítiques es girava contra el govern espanyol, el nou responsable, que no les havia perdudes, sinó «regalades», les colònies. «!Ah! Vosotros los que, desde las altas esferas del poder, ni supistéis ir a la guerra como se debe, ni á la paz oportunament, ni vencer ni que-

ROSA M. RAIBEL

El Sr. Bataán, hermano mio

Calzada, 20 de 97.

El guixolenc Pere Puig i Calzada, governador civil de Bataán, (Filipines, 1897)

dar honorablemente vencidos...», s'exclamava *El Guixolense*.

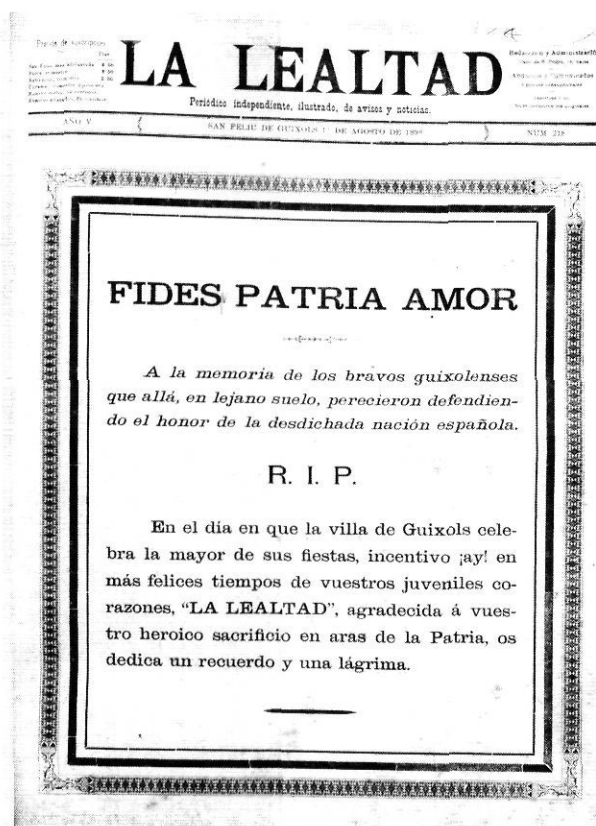
Tot plegat és testimoni del caràcter apassionat del patriotisme dels homes d'aquell temps que, a partir del desastre del 98, a Catalunya canvià de direcció o d'objecte(10).

Altres institucions

Aquest patriotisme espanyol es transmetia també a través d'altres institucions. De l'Església, per exemple. El bisbe de Girona, fent-se ressò del desig de la reina mare, havia disposat que a totes les esglésies parroquials del bisbat se celebrassin misses solemnes amb exposició del Santíssim i pregàries del ritual *tempore belli*(11). El rector de la parròquia de Sant Feliu ho complí immediatament «a fin de obtener del Todopoderoso el triunfo de nuestras armas, en la injusta i rapaz guerra que nos hace el ambicioso y coloso yankee...». Es demanava a Déu, doncs, el triomf en la guerra, no la pau.

Al senyor rector, mossèn Jaume Puig, li tocà –a més– de presidir la junta auxiliar local que pel maig del 98 es constituí a fi de finançar la guerra.

A pesar d'això, l'Església no es va poder desempallegar d'alguna esquitxada anticlerical per part de la premsa local, que també

acusava d'immoralitat els polítics espanyols perquè «dejastéis a merced de lascivos y ambiciosos frailes el Archipiélago filipino, y después sacrificásteis millares de vidas para contarrestar los perniciosos frutos de la semilla por aquellos lanzada». «Los frailes en Cuba desmoralizaban y robaban...».

Així mateix les organitzacions teatrals oferien funcions on directament o indirecta hi feien sortir el tema d'actualitat. Qualsevol petita representació o sarsuela era inevitablement precedida de la famosa «Marcha de Cádiz», acompanyada sempre d'algun crit subversiu.

El diumenge 14 de novembre de 1897 es convidava tots els guixolencs que tinguessin «amor a la Patria» a veure al teatre la «grandiosa obra de actualidad: *Viva España ó Un voluntari de Cuba*; una obra de cinc actes: 1) L'afrent de l'obrer, 2) La dignitat del treball, 3) L'embarcament de tropes, 4) La manigua i 5) Justícia». El crític de *La Lealtad* comentà després que «en lo mas recio del combate (acte 4) entre españoles y mambises» s'aparegué una verge «a quien yo había tomado por Maceo disfrazado de negra cubana, y que luego... resultó ser nuestra Señora de Montserrat... en traje de andar por casa».

Per l'abril de 1898 la societat coral Gesoria, dirigida pel mestre Ramon Novi, preparà una vetllada patriòtica que, és clar, va ser precedida d'una manifestació amb orquestra al ritme de l'himne de Cadis i amb torxes enceses. Era l'ocasió de presentar a Sant Feliu l'obra del jove autor guixolenc Bernabé Llorens i Collell (12) *L'arribada del ferit*, un monòleg dramàtic escrit en vers. El crític maliciós de *Lo Trapacer* l'avaluà de «satisfactori», però va fer notar als lectors que el protagonista de l'obra, en Peret, quan explica a la seva família com el van ferir a Cuba, els diu que una bala li travessà el pit. «Aixís es estrany que tornés de la guerra sense'l bras dret», *manco*.

La mateixa societat coral organitzà una altra vetllada per als seus socis protectors, on s'estrenà un «pasodoble» titulat *Los héroes de Cavite*, original del mestre i director de la societat Ramon Novi.

nasta ahora han venido actuando en el Goula.
Les deseamos un lleno completo.

A los anémicos y muy especialmente a esos jóvenes que regresan con tal enfermedad de la isla de Cuba, se les recomienda muy eficazmente el uso del nunca bastante bien ponderado CHOCOLATE JOLIS.

No hay revista, semanario ni periódico que no habile con frecuencia de las maravillosas curas que a diario se realizan en toda Europa con el uso del tan

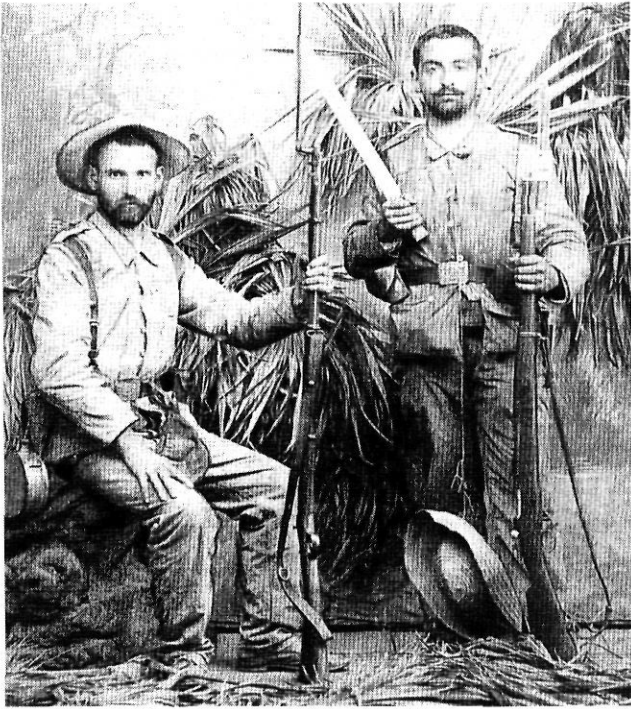
L'industrial Joan Jolis, redimit de la quinta de la guerra, fa publicitat del seu producte a *La Lealtad*. A l'esquerra, portada de *La Lealtad* (1-08-1898).

Una vida quotidiana marcada pel militarisme

L'impacte de les guerres colonials va produir una crisi ideològica i política molt seriosa i profunda –es desconfiava en la capacitat de l'Estat. En canvi els seus efectes econòmics van ser molt més suaus del que es temia (13); perquè si, d'una banda, la inflació, moderada, tingué uns efectes socials evidents, de l'altra, la devaluació de la pesseta –pels excessos d'emissió– va incidir en la indústria suera i va permetre que l'estiu del 98 vinguessin a estiuejar a Sant Feliu, més que mai, famílies franceses.

Potser aquesta bonança material va fer que una certa gent se n'oblidés aviat dels qui més havien estat perjudicats per la guerra: els soldats i les seves famílies. *La Lealtad* se'n queixava: mentre els soldats que retornen de Cuba i Filipines moren a centenars als vapors que els condueixen –i en ínfimes condicions– i als hospitals i llatzerets, en molts pobles de la península se celebren tan «faustíssims» esdeveniments ballant sardanes o amb *corridos* de toros. I la vila celebrà la seva festa major com si, aparentment, no hagués passat res, i batejà amb tota solemnitat l'embarcació de salvament «Miquel de Boera». Tanmateix no es pot oblidar que hi havia una majoria de guixolencs que encara no sabia què eren vacances, i que celebraren la festa major fent bullir l'olla de l'escudella de cada dia. Sant Feliu no era xauxa per als obrers que, aleshores, preparaven les seves organitzacions apolítiques i les societats de resistència que els abocarà inevitablement a la luctuosa vaga del 1900. D'aquest tema –encara que no sigui moda parlar-ne–, n'hem escrit en més d'una ocasió. Aquí, en tot cas, es tracta d'afegir que va ser la classe social sobre la qual va recaure el pes més dolorós de les guerres colonials. En aquest petit treball –la falta d'espai ens obliga a resumir– ens ha interessat des de l'inici de la investigació esbrinar els sentiments de la gent normal. La documentació pública i les hemeroteques no en faciliten un bon estudi i la correspondència particular és difícil de trobar. Així i tot, la comunicació epistolar oficial ens ha permès d'establir que el servei militar obligatori era un autèntic problema social que gravitava sobre tots els joves guixolencs i les seves famílies. La possibilitat de redimir en metàl·lic un noi de la quinta es convertí en una necessitat immediata i cara, que no estava a l'abast de tothom (14). Els pares que no disposaven de 1.500 pessetes no en podien alliberar els seus fills, sobretot en els crítics moments de la guerra. El desheretat de la fortuna i del crèdit –«la sang del pobre», diu Gaziol– es convertí en «la más abundante y propicia carne de cañón».

Dels 1.308 soldats de reemplaçament que l'any 97 corresponien a la zona militar de Girona, 67 havien de sortir de Sant Feliu. A

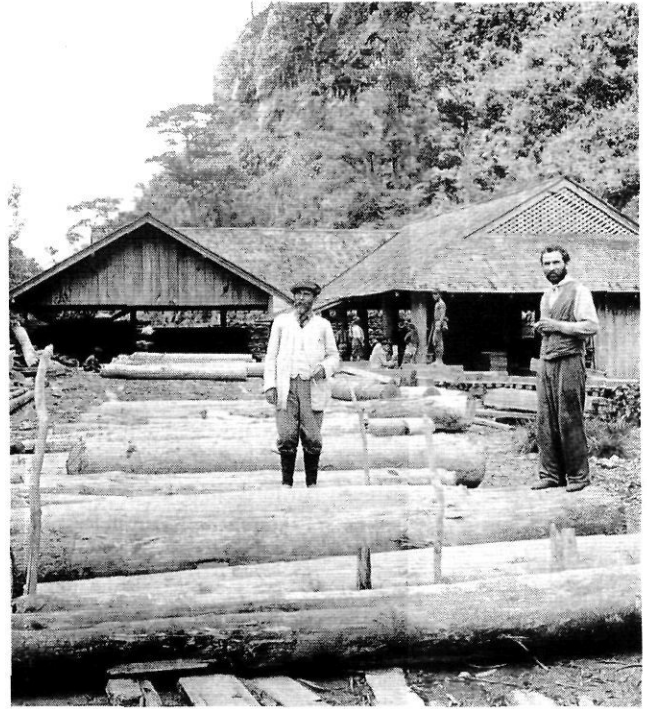
A l'esquerra, Ramon Budó, soldat condecorat i repatriat per malaltia.

aquests, s'hi sumarien els afavorits pel «sorteo supletorio del cupo de Ultramar» que serien prèviament instruïts a la seva zona, on rebrien el «chaleco de bayona». Pocs mesos després, l'octubre del mateix any, el ministeri de la guerra disposà la concentració dels reclutes de la lleva del 96 «pertenecientes al cupo de Cuba», que eren a casa seva amb llicència limitada i il·limitada. Més encara, es manà l'agrupament i instrucció de tots els reclutes «del cupo de Ultramar» que havien presentat recurs, i estaven encara pendents de resolució. Pel febrer del 98, a la sala de sessions de l'Ajuntament, es va fer el sorteig dels mossos de la vila alistats per al reclutament d'aquell any: 83 guixolencs més.

De tot el contingent de guixolencs mobilitzats cap a la guerra, uns quants se'n pogueren redimir. La resta, gairebé, procurava escapar-se'n demanant l'exempció per diverses raons: ser fill únic de viuda pobra o de pare sexagenari, tenir algun germà al servei actiu, etc. Això no sempre funcionava, almenys immediatament, perquè es donaven casos com els d'Eugeni Darnaculleta Ribot (Cuba), Joan Comas Rossell (Puerto Rico), Joan Bofill Ayats (Manila), Joan Casellas Sitjar (Filipines), Agustí Viñas Martí (Marianes) i Jaume Basart Burch (Puerto Rico), que eren doncs a Ultramar, i que els seus germans, nous reclutes, no n'havien aconseguit l'alliberament. Sense fer-ne un seguiment exhaustiu, hem comptat 46 expedients de joves (lleves 96-98) que tenien el recurs en procés de revisió, i 13 ja havien estat declarats inútils.

Altres optaven per no presentar-s'hi, i eren declarats pròfugs. Pràctica que havia de ser força estesa, ja que existia una mena de xarxa civil que es dedicava a encobrir-los i a auxiliar la desertió a França. Dos ciutadans de Sant Feliu, Florenci Bagué Pagès i Miquel Aurich Brugada, varen ser detinguts i empresonats quan se'ls instruï una causa per aquest delictes. Després de la guerra, acollint-se a l'amnistia, els pares dels desertors demanaran la reinserció dels seus fills, i l'hauran de pagar.

Passada la guerra, des de San Fernando, el soldat caporal Rafael Ribas escrivia a l'alcalde Salvador Dalmau dient-li que aviat compliria tres anys de servei actiu, i que fes alguna cosa perquè el po-

Jaume Masferré s'instal·la a Filipines.

guessin llicenciar. De fet, hem pogut comprovar, llegint amb calma el gruix de l'abundant correspondència entre el comandament militar i les autoritats locals, que aquestes intentaven suavitzar les condicions dels soldats que retornaven malalts, sobretot quan al cap de poc temps eren reclamats per l'exèrcit: els tramitaven certificats mèdics sobre la persistència de la malaltia, perquè no es reincorporessin ni passessin la deguda revisió a l'Hospital Militar de Girona; els enviaven comunicats sobre el desconeixement del parador de soldats reclamats, etc. Alguna que altra vegada, lògicament, les relacions entre militars i alcalde esdevingueren tenses.

Entre el 97 i el 98 anaren retornant soldats ganxons malalts o ferits (Ramon Budó Carré, en «Mosca», Baldomero Deusedas Pagès, Josep Pumarola, Francesc Calzada Blas, Fermí Betlló Torrens, Joan Casadevall Daussà, Josep Llorens Cortés, Pere Gispert Bosch, Rafael Rivas Barnés, Domingo Alsina Carreró, Agustí Turró Isla, Martirià Salgas Puget, Mateu Badia Buch, Constantí Viader Margarit, Marcel Pujol Serra, etc.). Uns tenien dret a cobrar alguna cosa (57 cèntims diaris en Joan Basart Casas i en Josep Soler Hernández) i a tenir una ració diària de pa, despesa que sovint havia d'avançar el consistori. Altres, no. A Jaume Bofill i Fàbregas, no li ho concediren perquè havia obtingut la llicència «por no poder soportar las fatigas del servicio y por tanto sin derecho á goce de haber ni pan».

Balanç provisional

Havent acabat la guerra, se'n va fer el recompte del cost. Aquí ens interessa només el cost humà. Segons les dades de la premsa local, de l'1 d'abril al 10 de setembre es tenia notícia oficial de la mort de 1.123 catalans. Dels quals 271 eren de la província de Girona i 33, del partit judicial de la Bisbal; 2, de Sant Feliu i 1, de Castell d'Aro. Entre morts per malaltia o en lluita, fins a començament del 99, hem identificat vuit guixolencs: Rossend Maymí Gelpí, Joan Simón Anglada, Jaume Barceló Mir, Vicenç Pacien-

Casagola, Pere Burgell Pugnau, Josep Rodríguez López, Pere Bagué Mallol i Manuel Ferrer Deulofeu.

De soldats guixolencs repatriats, en tenim constància documental d'uns quaranta que, l'any 1903, es constituïren en societat per a reivindicar els seus drets.

És clar que, més enllà del denominador comú de sofriment i precarietat del que «es podria concretar en el *rayadillo* dels pobres repatriats del Pacífic i de les Antilles(15)», hi va haver guixolencs que destacaren sobre aquell fons de tragèdia. Uns que no es repatriaren i aprofitaren l'avinentsa del servei d'Ultramar per a encaminar la seva vida per altres rumbos. El cas de Jaume Masferré n'és un bon exemple. S'establí a Sagada, a la Cordillera Central de l'illa de Luzón, a Filipines. Josep M. Fradera en aquest mateix dossier situa i explica perfectament l'obra fotogràfica del seu fill Eduardo.

A altres, els feren herois, els *hèroes* de S. Rusiñol: el segon tinent de l'exèrcit Pau Bartomeu Batllori; el capità de voluntaris Gumersind Fortó, que justificava la dura repressió del general Weyler; Francesc Calzada, i Manuel Llorca, tots ells condecorats.

Però aquest és un aspecte del tema que ja ha treballat bé un altre historiador local(16) i, com és de suposar, del qual es féu ressò la premsa.

Tampoc no hi faltaren els voluntaris de la vila de bona fe, necessitats o idealistes. Ni els voluntaris, també guixolencs, esta-

blerts ja a Cuba feia anys. A manera de cloenda i per subratllar més la complexitat de què parlàvem a l'inici, es podria esmentar esquemàticament el trajecte humà d'un dels darrers: Melitó Castelló Anglada. Melitó havia nascut a Sant Feliu just un mes abans que el seu germà Josep, amb 14 anys i taper d'ofici, emigrés a Puerto Príncipe. Anys més tard el seguí Melitó que, amb només 16 anys, va ingressar al Batalló de Voluntaris Caçadors de Puerto Príncipe el 28 d'octubre de 1868, al qual dedicà pràcticament tota la seva vida. Arribà a capità i fou condecorat amb diverses medalles i altres distintius. L'1 de gener de 1899 embarcà com a repatriat a l'Havana, a bord del vapor correu «Buenos Aires», i desembarcà a Barcelona el dia 19 del mateix mes. La seva muller cubana, Elvira Verde López, i els seus fills esdevingueren testimonis dels horrors de la malaltia i mort dels soldats en les condicions precàries d'un vapor. Castelló morí a Barcelona l'any 1900 a l'edat de 48 anys. La viuda, Elvira, retornà a la seva terra i guardà en la seva memòria les contradiccions de la guerra de Cuba: les morts en alta mar, la fidelitat a uns sentiments patriòtics, la divisió familiar (la seva filla M. Victòria s'emmaridà amb un *mambí* -U. Betancourt-), l'agredolç del retorn...(17).

Àngel Jiménez és historiador.

Notes

1. SONESSON, B. (1995). *Catalanes en las Antillas. Un estudio de casos*. Colombres, Fundación Archivo de Indianos.
2. YÁÑEZ, C. (1992). *Sortir de casa per anar a casa. Comerç, navegació i estratègies familiars en l'emigració de Sant Feliu de Guíxols a Amèrica, en el segle XIX*. Col·lecció: Estudis guixolencs. Servei d'Arxiu i Publicacions de l'Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols.
3. YÁÑEZ, C. (1996). *Saltar con red. La temprana emigración catalana a América 1830-1870*. Madrid, Alianza América.
4. *Revista de Girona* núm. 84, 1978. També JIMÉNEZ, A. (1981), «Crisi del comerç i emigració a Sant Feliu de Guíxols (1824-1834)», *Es Corcó*, abril.
5. L'any 1879 hi anaren disset nois, entre 12 i 17 anys (AHMSFG, Sec. II, núm. 32).
6. PUIGBERT, J. (1995), «El ram de guerra i Girona a l'època de la Restauració (1875-1899)», *Exèrcit i societat a la Catalunya contemporània*. Quaderns del Cercle, Girona.
7. DUARTE, A. (1987), «La qüestió colonial», *El Republicanisme català a la fi del segle XIX*, Edit. Eumo.
8. VEUGE JOSEP M. FRADERA «Incómodos detalles», *El País*, 18.02.1998.

9. CLARA, J. (1987) «El delictes periodístic d'Artur Vinardell», *Revista de Girona*, núm. 121.
10. Acusà Mañé i Flaquer, l'avi del Brusi, de dir «yanqueries», quan hi demanava la pau.
11. Francesch Marull, 20 de juliol 98. *Lo Trapacer*.
12. VILAR, P., (1995). *Introducció a la història de Catalunya*. Ed. 62.
13. *Lo Geronés*, 215 (29.05.98).
14. El 1894 ja havia estrenat al Goula un altre monòleg, *Lo mestres d'escola*. Va ser afusellat el 16.03.1939.
15. MALUQUER DE MOTES i BERNET, J., (1997), «Los economistas españoles ante la crisis del 98», *Història industrial*, 12; (1998) *Història econòmica de Catalunya*, s. XIX i XX, Proa.
16. JIMÉNEZ A., (1995), «El servei militar obligatori: un problema comú a la vila de Sant Feliu de Guíxols (1835-1870), *Exèrcit i societat a la Catalunya contemporània*. Quaderns del Cercle, 11.
17. PLA, J., (1970), «Santiago Rossinyol i el seu temps». O.C., 14.
18. BUSSOT, G., (1996), «Els darrers esdeveniments de Cuba i la seva incidència a Sant Feliu», *Àncora*, 12 desembre.
19. Agraïm a Osvaldo Betancourt Sanz, besnét de Melitó, la documentació i l'atenció que ens ha tingut.

«Choza de negros en un ingenio cubano», (Panorama Nacional, 1896)

